

ЈОВАНКА РАДИЋ
(Београд)

МЕТАФОРА И (ХИПЕР)ЕКСТЕНЗИЈА

Термин „екстензија“ има знатно одређеније значење од термина *метафора*: подразумева способност израза (обично зависне лексичке речи) да се „шири“ и изражава својства предмета који су по природи својој толико различити да је искључена могућност сличности било ког њиховог својства. Циљ нам је да испитамо у којој се мери овако схваћен појам *екстензија* може применити на Аристотелову неаналогску метафору, тј. на прве три „врсте“ издвојене у основној дефиницији метафоре.

Кључне речи: метафора (/преношење израза), аналогска метафора, неаналогска метафора, (хипер)екстензија, платисемија, зависне лексичке речи.

0. Основу, и подстицај, за наше бављење метафором чине семантичка истраживања проф. Милке Ивић, првенствено истраживања везана за називе боја у српском језику (*О разликовању људи по боји, О глаголима изведеним од назива људских боја, Плава као лингвистички проблем, О зеленом коњу* — у Ивић 1995; *О изразима њлав и модар: нова сазнања, О Хомеровом „αἴωπα οἴνον“ и о српском „рујно вино“*, *Бело као лингвистички и културолошки проблем* — у Ивић 2000, *О метафоричним екстензијама назива боја* — у Ивић 2002). Та су нам истраживања показала да се придеви типа *њлав, модар, зелен, рујан, црн, вран, бео, бистар* и сл., које у свести уобичајено везујемо за мање или више одређен визуелни утисак (углавном за неку хроматску вредност),¹ употребљавају као изрази неједнаких визуелних утисака (*њлаво небо, њлаве очи, њлава коса; зелена трава, зелени коњ; бео снег, бела кафа, бело вино, бела земља* и сл.), потом, утисака који нису везани за хроматску вредност (*сјај / недостатак сјаја, светло / тамно*),

¹ Упоредне лингвистичке анализе дијахроног и синхроног усмерења указују да „људи нису имали / немају навику урбаног човека нашег доба да се усредсређују на саму боју као такву“ (Ивић 2000: 10). Исп. „Ми од боје не задржавамо апсолутно ништа изузев свесности да бисмо је могли препознати“ (Перс 1993: 101).

али и за изражавање својстава која нису, или не могу бити повезана са визуелним утиском (*рујно вино, љава крв, бистар ум, бели бог, бели свет, бели ветар* и сл.). Такве склоности ових израза проф. Ивић означава термином *семантичка екстензија* (в. Ивић 1986: 307), односно термином *метафорична екстензија* (Ивић 2002). Циљ нам је да испитамо у ком се смислу термин *екстензија* може применити на Аристотелову неаналошку метафору, тј. на прве три „врсте“ издвојене у основној дефиницији метафоре у *Поеџици*.

1.0. Термин *екстензија* (лат. *exstensio*) Вујаклија (2002) објашњава као „истезање, растезање, пружање; ширење, проширивање; проширеност; распрострањавање“, и наводи два његова лингвистичка значења: „обим појма; опште [!?] значење речи које се протеже на различите предмете и ситуације; нпр. *волеџи* се могу родитељи, одређена врста хране, особа другог пола, пријатељи итд.“² Исти термин Кристал (1988: *ekstenzija*) везује само за првонаведено „лингвистичко“ значење („обим појма“), које је, у основи, логичко: „Овај термин из филозофије и логике, данас често коришћен у теоријском оквиру за ЛИНГВИСТИЧКУ СЕМАНТИКУ, односи се на класу ентитета на које се нека РЕЧ исправно примењује. На пример, екстензија (или „екстензивно значење“) назива *цвети* јесте списак свих ентитета на које се тај назив односи, нпр. *невен, ружа, каранфил...*“ Употреба овога термина у Ивић 1986 и 2002 у суштини је сагласна са другим лингвистичким значењем наведеним код Вујаклије, али је истовремено сагласна и са значењем термина *хиперекстензија* у психологији и лингвистици (в. Кристал 1988),³ који се, такође, не односи на случајеве „исправне примене“ речи, тј. логичких структура типа *цвети* — *невен, ружа, каранфил* итд., већ на склоност детета најмлађег узраста да исту „реч“ (која је по суштини глобална, „аморфне структуре и дифузног значења“, Лурија 2000: 63) примењује на различите, објективно несродне предмете (нпр. *ма / маца* — мачка, плишана играчка, мекане папуче, крзно, бунда, ћебе и сл.) (в. Радић 2008).

² Наведеног лингвистичког значења нема у Клајн/Шипка 2008, што је, свакако, одраз једновременог напуштања овог термина у лингвистици.

³ Кристал (1988: *ekstenzija*) наводи да је *екстензију* „супротна ИНТЕНЗИЈА, која укључује само дефинишућа својства термина“, док је *хиперекстензију* опозитан термин ХИПОЕКСТЕНЗИЈА (нпр. „када се реч *мачка* употребљава само као назив за једну одређену мачку“, Исто: *hipoekstenzija*). Тај начин примене речи у онтогенези познат је као фаза имена-налепнице, и јавља се након фазе хиперекстензивне примене речи.

2.0. Метафора се у *Поетици* (Аристотел 2002: 91) дефинише као „преношење израза⁴ с једног предмета на други, и то или с рода на врсту, или с врсте на род, или с врсте на врсту, или, најзад, на основу аналогије“. У *Реторици* (Аристотел 2000) се од ове „четири врсте метафоре“ као „најчувенија“ издваја, темељно разрађује и бројним примерима илуструје само „метафора на основу аналогије“, она која доприноси лепоти стила јер се „примећује“ (оставља некакав утисак), „саопштава ново знање“ или „ствар живо предочава“, што се постиже ако „није ни одвећ необична, јер би је у том случају било тешко разумети, ни одвећ проста, јер тада не ствара никакав утисак“ (Исто: 224). Напоредо са овим, бележимо и узредна запажања да се сви „у разговору служе метафорама, властитим и обичним речима [...], без примећивања [реторичке] вештине [ист. Ј. Р.]“ (Исто: 198).⁵ Немеће се логичан закључак да се под метафорама као „властитим и обичним речима“ подразумевају неприметна преношења у којима не учествује аналогија. Може се, дакле, говорити о Аристотеловом разликовању две врсте метафоре: (1) неаналошка, тј. она којом се сви свакодневно служимо *без примећивања реторичке вештине*, што може бити преношење израза „с рода на врсту, или с врсте на род, или с врсте на врсту“; и (2) „чувена“ аналошка метафора, тј. „преношење израза с једног предмета на други [...] на основу аналогије“.

Трагови схватања да се метафоре као „обичне речи“ битно разликују од метафора „украса“ назиру се и у *Поетици* (Аристотел 2002: 91): „Свако име⁶ је или о б и ч н о или т у ђ и ц а (провинцијализам), или

⁴ Ослањајући се на ово место у коришћеном преводу *Поетике*, остајемо доследни у употреби термина *израз*, што је, чини се, једини термин којим могу бити обухваћене све јединице које се преносе (исп. наслов „О изразима *џлав* и *модар*“, Ивић 2000). Дакле, термин *пренос* или *метафора* везујемо за пренос израза, а не за „пренос значења“, „преношење појма“, „преношење имена“, „пренесено значење“, „преносно значење“, „метафорично значење“, „фигуративно значење“, — што су уобичајени термини у тумачењима метафоре.

⁵ Занимљиво је да ова, сасвим експлицитна констатација, остаје непримећена у већини осврта на Аристотелово учење о метафори (исп. „о метафоре как језиковом јављени Аристотел не говорит“, Скљаревска 2004: 8). То се, свакако, може повезати са природом класичног предлошка, и са проблемима у његовом превођењу (исп. напомену преводиоца у Аристотел 1970: XLI). Само се ту могу тражити узроци појаве да у руском преводу основне дефиниције метафоре стоји: „Метафора — пренесение слова с изменением значения из рода“ (в. Скљаревска 2004: 8, ист. Ј. Р.).

⁶ Термину *име* овде одговара наш термин *реч*. Са аспекта метафоре, термин *име* је неприхватљив и из разлога што у примерима којима се илуструју поједине „врсте“ неаналошког преношења имамо углавном глаголе (*стијуи, извади, одсече*), а аналошко се појављује и у „падежима“ (исп. *вече живојиа*). У оба случаја то су форме које је Аристотел уопштено називао „падеж“ („падеж имена“ и „падеж глагола“) и

метафора или украс, или кованица (неологизам), или продуженица или скраћеница, или промењено“. Иза ове уводне реченице следи разрада, где се истим редом објашњавају „обичне“ речи и „туђице“, „метафора“ (прве три врсте) и „аналогија“, „кованице“, „продуженице и скраћенице“ и, најзад, „промењене речи“. У разради, дакле, нема „украса“. Њему и местом и природом својом одговара само „аналогија“ (тј. „метафора на основу аналогије“).

2.1. *Аналогија* се објашњава као „случај кад се други члан односи према првом као четврти према трећем“ (Аристотел 2002: 92), нпр. *живої* (1) и *сїтаросї* (2) — *дан* (3) и *вече* (4) → *сїтаросї дана* (II : I), *вече живоїа* (IV : III). Појашњава се: „што је старост према животу, то је вече према дану“ (Исто), односно „оно што је вид за тијело, интелект је за душу, а исто вриједи и за друге аналогије“ (*Никомахова еїїка*; према Рикер 1981: 305). Овде, дакле, немамо „једнакост односа између четирију термина“, како закључује Рикер (Исто), већ имамо а н а л о г и ј у у односима између елемената два појмовна домена, или два „комплекса“ (*живої* и *сїтаросї*; *дан* и *вече*), односно „два појма“ (*дан* и *живої*), а не између четири „термина“. Преношењу и аналошком повезивању су, углавном, склони појмови из категорије релатива и квантитета (в. Радић 2007: 727–729), обично они који стоје у односу неутуђиве припадности (*део* — целина: *глава* — човек; *ужи* — шири квантитативни појам: *сїтаросї* — живот, *вече* — дан), којима се прикључују, и са њима се аналошки повезују и односи отуђиве припадности и поседовања (исп. *Арејева чаша* — *Дионисов шїїїї*).⁷

Појашњено је да аналошка метафора не почива само на изразима који указују на сличност односа између елемената два засебна, логички и ситуационо неповезана појмовна домена или комплекса, тј. слике (нпр. *живої* и *сїтаросї* — *клас жиїа* ’клас са плодом’ и *жиїна сїабљика* ’стабљика без плода’ → *сїтаросї је жиїна сїабљика* (в. Аристотел 2000: 223), — већ се аналошко повезивање два предмета назначавача и преношењем израза својства са једног предмета

искључивао их из „имена“, тј. „именица“ (в. Аристотел 1970: *О шумачењу*, 54, 55). Од именâ је оваквом преношењу склоно само „име“ које није и појам, тј. име у придевској употреби (исп. „*бело*“, које се налази у неком телу као свом субјекту, ставља се као предикат уз субјекат (јер се тврди да је тело бело), док се појам *белога* никад не може ставити уз тело као свој предикат“, Аристотел 1954: 18, в. Радић 2007: 720).

⁷ Начини на које се успостављају везе међу појмовима у аналошкој метафори скоро су идентични са начинима на које, према Л. Виготском (1996: 213), настаје „прави продуктивни мисаони чин“: „нужно је да X, који је проблем нашег размишљања и који улази у структуру А, неочекивано уђе у структуру В“, што је „преношење“ тачке X из једне, у сасвим другу структуру.

на други, где каткад „нема никаква посебна имена за аналоган члан“ (нпр. човек („сејач“) *баца семе (/сеје)* — Сунце *баца зраке (/θ)* → *сеју-ћи* богодани *зрак*). Објашњава се да је ово аналогија зато што се „то (бацање сунчевих зрака) односи према Сунцу као сејање према сејачу“ (Аристотел 2002: 92). На истим механизмима почива и свако друго аналошко „преношење израза са једног предмета на други“, попут *човек (1) издише (2) — лампа (3) се гаси (4) → лампа издише, човек 'човеков живот' се гаси*, и сл. Формалне разлике између тзв. копулативне конструкције (типа *старији је вече животиња*), која је у класичном периоду прикључивана поређењу (в. Аристотел 2000: 223), и оне друге (типа *ближи ми се вече животиња*), — на суштинском (унутрашњем, мисаоном) плану су небитне, јер се и „чувена поређења [...] и метафоре по аналогији [...] увек састоје из два појма“ (Исто).

Ова се врста метафоре, у основи, и данас разумева на сличан начин, иако је нико не назива „метафора на основу аналогије“, нити пак *аналогна метафора*. Када је потребно да се метафора као „стилска фигура“ разликује од *језичке* или *појмовне метафоре* (аспекти који су доскора укључивани само у *полисемију*), она се, углавном, назива *поетска метафора* (в. Драгићевић 2007: 147). Као примери сингуларног преношења израза који се опажа и иде у дубину, ове метафоре би се, за разлику од непаженог (*екстензивног, раширеног*) неаналогског преношења израза, могле назвати *интензивним* метафорама.

Све што се тиче аналошке метафоре изнесено је са намером да се она доведе у опозитни однос са неаналогском метафором, али и да се покаже да њу није могуће повезивати са екстензијом.

2.2. Шта је, дакле, *неаналогна метафора*, тј. преношење израза „с рода на врсту, или с врсте на род, или с врсте на врсту“? Ако се пође од класичног схватања *Органона* као „оруђа“ за разумевање свих осталих Аристотелових списа, намеће се потреба да се смисао термина *род* и *врста*, на којима ова дефиниција почива, потражи у тим списима. Познато је да управо на тим терминима почива Аристотелово учење у *сујстијанцији (суштини)*, првој категорији издвојеној у *Категоријама* (Аристотел 1954), првом по реду (и по значају) спису *Органона*. Дакле, наше је уверење да смисао тих термина мора бити усклађен са учењем о *првој сујстијанцији*, која је то „у првом и поглавитом смислу [...], на пример, *неки одређени човек*“, „неко одређено 'ето ово'“ (Исто: 17, 20); и о *другим сујстијанцијама*, „у које, као у врсте, спадају супстанције у првом смислу, а осим њих тако се називају и родови тих врста“ (17). Реч је, дакле, о хипонимно-хиперонимним структурама типа *неки одређени човек* (прва супстанција) — *човек* — *сисар* — *живи створ* — *живо* (друге супстанције); *неки одређени ка-*

наринац (1. супст.) — канаринац — *ййица* — *йернаџа живоџиња* — *живоџиња* — *живо* (2. супст.).⁸ Оваква логичка, хипонимно-хиперонимна организација (подела на родове и врсте) својствена је само овој категорији појмова.⁹ Аристотел је објашњавао да образовање хипонимно-хиперонимних структура почива, с једне стране, на изразима *ойиџих својсџава*, а са друге стране на изразима *сџеџифичних разлика*.

2.2.1. Дакле, полазимо од претпоставке да се изворни смисао прве две „врсте“ (тј. прва два случаја) неаналошке метафоре односио на изразе општих својстава истородних предмета, те и на њихово преношење „с рода на врсту, или с врсте на род“, а, можда, и са појмова *друге*, на појмове *йрве суйсџанџије* (исп. „када се нешто тврди о нечем другом као свом субјекту [нпр. *То* („неки одређени човек“) *је човек*, *Човек је живо биће*, *Врабац је ййица*], онда све оно што се казује о предикату казиваће се и о субјекту“ (Аристотел 1954: 16): нпр. тај (/Петар) *йише*, човек *йише*; врабац *леџи*, птица *леџи*; али и обрнуто, нпр. *ЧОВЕК говори* — *ТАЈ* (/ПЕТАР 'одређени човек') *говори*; *ПТИЦА леџи* — *КАНАРИНАЦ леџи* — *ТАЈ* ('одређени канаринац') *леџи*, или сл. У прилог претпоставци о оваквом, двосмерном ши рењу иду психолошки налази који указују на то да се „процес формирања појмова развија двоструко — у правцу општег и у правцу појединачног — скоро истовремено“ (Виготски 1996: 137). Јасно је и да најширу, хиперекстензивну примењивост морају имати изрази *најойиџиџих СВОЈСТАВА*.¹⁰ Примера ради, глаголи *храниџи се* или *расџи* везују се за све што припада роду *живо*: ја *се храним*, ти *се храниш* / *расџеш*; *храни се* / *расџе* човек, ~ животиња, ~ птица, ~ риба, ~ гуштер, ~ биљка, ~ невен, ~ мрав, итд. Ако појам *ексџензија* повежемо са класом „ентитета на које се нека РЕЧ исправно примењује“ (в.

⁸ Аристотеловој *йрвој суйсџанџији* каткад одговара смисао лингвистичких термина *референџија* и *референџијално значење*.

⁹ Тип хијерархијског устројства појмова „супстанџије“ несвојствен је појмовима осталих категорија: „квантитету“ (*месџо*, *маџерија*, *време*, *говор*, *број*), „релативима“ (*роб* — *госџодар*, *крило*, *глава*, *мирис*, *сџајање*, *бацање*, *знање* и сл.) и „квалитетима“ (*бело*, *белац*, *грамџишчар*, *боксер*, *йиџаница* и сл.), в. Радић 2007: 426–430.

¹⁰ Са овим је повезана разлика између општих и посебних „места“ (опште место би нпр. било *сваки живи сџвор дише*, а посебно *он* (човек) *уздише*, и сл.). Запажа се да „општа *месџа* неће никога учинити искусним у области неке посебне науке, јер се не односе ни на који посебан предмет; што се пак тиче посебних *месџа*, уколико постоји бољи избор пропозиџија, то ће се неприметније створити нова наука различита од дијалектике и реторике“ (Аристотел 2000: 45). Са овим је повезана и препорука да „метафоре треба изводити из области сродних предмета [...], управо онако као што се у филозофији, на пример, оштроумношћу сматра способност увиђања сличности код ствари које се веома разликују“ (Исто: 230, в. фус. 7).

1.0), наведени примери говоре да се „екстензивно значење“ не може приписати речима које именују класу (нпр. *живојинџа, биљка, цвет*), већ глаголима *храни*ти се, *расти* или *мирисати* (*мирише* цвет — *мирише* невен, *мирише* ружа, (не) *мирише* каранфил...). Јер, само њихове примене подразумевају увек нов, често врло различит смисао: глагол *расти* сваки пут подразумева различиту развојну путању врста (и појединачних ентитета) из рода *живо*, *храни*ти се — различите начине и изворе *хране*, *мирисати* — потпуно различите *мирисе*.

2.2.2. Трећа „врста“ метафоре, тј. преношење израза с „врсте на врсту“, могла је подразумевати преношење израза специфичних разлика са предмета једне, на предмете друге врсте (или рода). За примере израза *специфичних разлика у Категоријама* се наводе само најопштија одређења, она која се не могу преносити на друге родове (нпр. „*сувоземно, двоного, крилато, водено* (живо биће)“, Исто: 16). Списак тих разлика је одраз стања тадашње науке, а условљен је потребом да се размотре најопштија логичка питања везана за хијерархијско устројство појмова из рода *живо*. Чињеница је, међутим, да се разлике између родова и врста друкчије изражавају у „обичном“ говору, где је њихов израз усклађен са устаљеним и неопаженим начинима изражавања (ситуационих) својстава предмета (човек *има две ноге*, ~ *хода*, ~ *говори*, ~ *мисли*; птица *има крила*, ~ *лети*, ~ *цвркуће*; риба *има пераја*, ~ *живи у води*, ~ *љива*; или сл). Дакле, трећа врста неаналогичке метафоре највероватније је морала подразумевати преношења израза специфичних разлика са предмета једног рода (нпр. *љива* риба, ~ шаран, ~ морски пас), на предмете других родова (нпр. Петар *љива*, човек ~, коњ ~, пас ~, змија ~; или, птица *има крила* и *лети*, лептир ~, муха ~, комарац ~, авион ~).¹¹

2.2.3. Да погледамо, сада, како су у спису (Аристотел 2002) на који се позивају истраживачи објашњене ове три „врсте“ метафоре (тј. неаналогичка метафора), и какав је однос између начелне дефиниције на једној, и тумачења примера на другој страни:

а) Пример *А галија ми ево с њој* узима се као илустрација преношења „с рода на врсту [...] јер, бити осидрен то је врста стајања“ (91); дакле, *стајање* — је род, *бити осидрен* — је врста;

¹¹ На могућност да се у развоју појмова заиста прави разлика између *летиња* својственог птици, с једне, и свим осталим класама предмета који лете, са друге стране, указује податак да племе Хопи „има једну именицу која покрива сваку ствар или биће које лети [нпр. инсекти, авион, пилот], са изузетком птица, чија се класа означава другом именицом“ (Ворф 1979: 147).

б) По истој логици, пример *Боме већ хиљаду добрих Одисеј учини дела*, узима се као илустрација за преношење „с врсте на род [...], јер хиљада значи множину, и ту је реч песник узео уместо речи много“ (91); дакле, *хиљада* — је врста, а *множина (Много)* — је род;

в) Пример *Тучем живој и звади му // Тврдим њучем одсеће*, тумачи се као илустрација преношења израза „с врсте на врсту [...], јер песник у овом случају каже извадити место одсећи, а у другом одсећи место извадити; а једно и друго је врста одузимања“ (91). У овом тумачењу, дакле, нема одговора на то шта је једна, а шта друга врста — обе пренесене речи се објашњавају као иста врста, „врста одузимања“.

2.2.4. Дакле, начелној дефиницији метафоре („преношење и з р а з а с једног предмета на други“) не одговарају ни одабрани примери, нити њихова тумачења. Свако од наведених тумачења садржи низ погрешака у схватању и тумачењу одабраних примера. Чини се да су објашњења тих примера тражена (и конструисана) полазећи од схватања да метафора почива само на речи која се „преноси“ (отуд и сврставање метафоре у „фигуре речи“). Као да се полазило од уверења да свака зависна реч има некакво „место“ које јој припада независно од контекста (да је нпр. однос између *сјајати* и *бити осидрен* једнак односу између *ићица* и *врабац*), те да свака метафора настаје простом заменом „места“ две речи и да се остварује независно од контекстуалних оквира, односно да се послужимо Аристотеловим речима, независно од „субјекта у чијем је телу“ приписано му својство, стање или положај. Некритички приступ наведеним тумачењима је, још од Цицерона, резултовао закључцима да је Аристотел помешао метафору са метонимијом, синегдохом или катахерзом (Скљаревска 2004: 8). Да још једном погледамо претходне примере:

а-1) Први пример свакако почива на језичком осећању да глагол *сјајати* примарно изражава својства живих (самопокретних) предмета (нпр. човек *сјајати*), и да је, како се у самој дефиницији каже, „пренесен“ са предмета једног на предмет другог рода или врсте, у наведеном примеру са рода *живо* (активно) на род *неживо* (инактивно): *галија сјајати*, уместо *Галија је осидрена* — дакле са рода на род, а не „с рода на врсту“.

б-1) Други пример почива на преносу нумеричког квантификатора (*хиљаду*), својственог бројивим, дискретним предметима (цвет, стабло, кућа, дан и сл.), на апстрактне предмете којима је нумеричка квантификација несвојствена (*хиљаду добрих [...]* учини дела, м. *много добрих [...]* учини дела). Имајући у виду то да су разлике изме-

ђу предмета којима је својствена бројивост (оно што је „појединачно и једно на броју“ означавају само „прве супстанције“, Аристотел 1954: 20), и појмова којима је та врста квантификације несвојствена (релатив *дело*), разлике категоријалне природе, — јасно је да овај пример илуструје преношење израза са појмова једне, на појмове друге категорије, а не „с врсте на род“.

в–1) Дистинкције које Аристотел у *Категоријама* прави између појмова *категорија*, *род*, *врста*, *појам*, *име* и *пароним* (в. Радић 2007: 720–723) не допуштају да се прихвати тумачење према коме би глаголи (аористи) *извади* и *одсече* чинили две врсте предмета, као ни тумачење према коме би глаголи *стајајући* и *бијући осидрен* (в. а–1) били у односу род — врста. У складу са Аристотеловом категоризацијом појмова, глагол *стајајући* је пароним појма *стајање*, који спада у посебан род „релатива“ назван *положај* (Аристотел 1954: 28). Као да се и у овој интерпретацији препознају тумачи (преносиоци) Аристотелове категоризације појмова, исти они према којима ситуациона својства предмета, нпр. *брода* — који може *ловити* и *бијући осидрен*, али се може рећи и да *стоји*, *усидрио се*, *осидрен је*, — нису израз садржаја појма, односно ситуационог својства одређеног предмета, — већ су засебне врсте, чак засебне категорије појмова: „делање“ и „трпљење“ (в. Радић 2007: 124). У примеру *Тучем животи и звади му // Тврдим њучем одсече*, глаголи (аористи, односно „падежи“, в. фус. 6) *извади* и *одсече* су са неких других предмета (нпр. *извадијући* нешто (из кутије), *одсећи* грану), на основу аналогije пренесени на *животи* — апстрактни предмет, појам из категорије релатива.¹²

2.2.5. Ако бисмо прихватили да је у начелној дефиницији неаналогичке метафоре верно пренесена изворна Аристотелова замисао, значило би да сви случајеви преношења израза својстава на несродне предмете потпадају под аналогичку метафору (нпр. *леће њице* — *лећи њерје*, ~ *њрашина*, ~ *камен*, *њролеће ми мисао* и сл.).¹³ Та би дефиниција налагала да се и први пример (*А галија ми ево стоји* — преношење израза са рода *живо* на род *неживо*), који се у српском преводу не препознаје као намерно бирано језичко средство, мора прикључити

¹² Потоња неодређеност метафоре (в. Ивић 1986: 305), изражена у њеном сталном редифинисању, које за последицу има настанак више међусобно супротстављених теорија (в. Велек/Ворен 2004: 237–271, Ковачевић 2000), и немогућност да се у било ком приступу метафори, укључујући и образовни, изгради јединствено становиште, — у највећој је мери последица наведених тумачења неаналогичког преношења.

¹³ Према Аристотеловој категоризацији, наведени примери спадају у различите категорије појмова: *њице* — супстанција, *њерје*, *њрашина*, *камен* — квантитети, *мисао* — квалитет / релатив (в. фус. 9).

аналогији. Вероватно је, међутим, да је и контекстуални оквир *галија сџоји* у изворнику био стилски маркиран, да се стање мировања предмета у старогрчком језику неутрално изражавало неким другим глаголом ('седи' или 'ћути'),¹⁴ да се, дакле, и то преношење примећивало, што би говорило да су редактори овога текста метафору разумевали искључиво као „укус“.

Оваквом схватању неаналогске метафоре и њеном сужавању на круг сродних предмета (предмети истог рода) противна су и Аристотелова запажања да су глаголи (тј. несамосталне лексичке речи) увек „знак онога што се каже о другој ствари, управо онога што припада једном субјекту или се налази у њему“ (Аристотел 1970: *О шумачењу*, 54). Друкчије речено, формална зависност лексичких речи је последица, и показатељ, њихове семантичке зависности, тј. њихове семантичке недовољности. Све упућује на схватање да глаголи (и придеви) захваљујући томе немају у својој дистрибуцији ограничења која су својствена појмовима (именицама), укључујући и појмове „специфичних разлика“ типа *живо, крилато, двоного, сувоземно, сисар* или сл. Природу зависних речи на сличан начин је објашњавао и А. Белић (1958: 268): „Ако узмемо какав придев (*бео, црн, градски* и сл.) или какав глагол (*ћливајџи, ћући, радијџи* и сл.), ми их не можемо замислити без предмета чији су они саставни делови; ако хоћемо да им дамо карактер општи — или, како се обично вели апстрактни — ми их морамо поименичити: *ћливање, ћуча, рад* и сл.; *белина, црнина, 'градскост'* и сл.“. Као речи које главнину смисла добијају у контек-

¹⁴ На ово упућује податак да глагол *κάθωμαι* у грчком језику „поред значења 'седети' има и значење 'становати'“, што се бележи и у увелико балканизованом македонском језику, у калкираним изразима типа *кај седиш* 'где станујеш' (Конески 1966: 185, исп. срп. *сџароседелац*). Македонски језик познаје и друге примене овог глагола, познате и појединим српским дијалектима, пре свега онима који су дубље захваћени процесима балканизације. У тим се говорима стање мировања (непокретност, инертност и привремена или трајна нефункционалност) неживих и живих предмета неутрално не исказује глаголом *сџоји*, већ глаголима *седи* и(ли) *ћући*. У косовско-метохијским говорима глагол *седети* се примењује и у смисловима 'остати' („Оћеш ли седет колико у род?“), 'становати, пребивати' („Де седите ви сад?“), 'имати, притежавати', 'стајати, пристајати' („Пченица седи како врабац“, „Ич ти лепо не седи тај фермен“). У смислу 'стајати, ништа не радити, ишчекивати, оклевати' у истом се дијалекту јавља и глагол *ћућети* („Што ћутиш ту, што не идеш на работу“, „Још онде ћути (тј. стоји)“, „Ћути ли ти још она њива“), Елезовић: *седети, ћућети*. Дакле, у овим је говорима глагол *сџојати* „понајчешће замењен глаг. *седети*: *Седи ли ти још она секира*“ (Исто: *сџојати*). Стога, ако је примена ових глагола у нашим дијалектима унеколико пандан стању у грчком језику, некакав стилски ефекат би се можда могао постићи превођењем израза са *лежи* (*А галија ми ево лежи*) м. са *сџоји*.

сту, глаголи (и придеви) се лако преносе са предмета на предмет и увек изнова ступају у својеврсну симбиозу са појмовима којима се у говору приписују. Јасно је, стога, да нас само конвенција држи у корисној заблуди да смо речју *иде* у примерима *иде живи сџвор*, ~ *човек*, ~ *мачка*, ~ *йишица*; *иде воз*, ~ *брод*; *иде вода*; *иде време*, ~ *раш*, ~ *јесен*, ~ *живош*, ~ *срш*, — изразили по нечему слично ситуационо својство разнородних „предмета“.¹⁵

3.0. Дакле, добри примери служења метафорама као „обичним речима [...], без примећивања [реторичке] вештине“ (в. 2.0), не налазе се само у преношењу израза својстава на истородне предмете (прве три „врсте“ метафоре), него и у свим осталим неприметним преношењима. Само је анализом, попут оне која се у истраживању апстрактних појмова примењује у савременој когнитивној лингвистици (в. Кликовац 2004: 7–44), могуће уочити „метафоричке изразе“, и на основу њих исконструисати копулативну метафору која ће илустровати „пресликавање структуре једног појма (или појмовног домена), који је обично чулно сазнатљив и добро познат, на други домен“ (Исто: 11–12). Чињеница је, међутим, да у свим оваквим случајевима не постоји поуздан метод да се открије „изворни домен“ или „изворни“ предмет (исп. конструкције типа РАСПРАВА *ЈЕ РАТ*, ЉУБАВ *ЈЕ БОЛЕСНИК*, ЉУБАВ *ЈЕ РАТ*, СРЕЋА *ЈЕ ТЕЧНОСТ*, СРЕЋА *ЈЕ ИЗДИЗАЊЕ ОД ТЛА* и сл., Исто: 12–16). Кад се год недвосмислено препознаје изворни домен, тад се обично и „вештина“ примећује, исп. *шучем живош извади му* (предмети се ваде, нпр. *извади* књигу из торбе), *жена је йолешела йрема врашима* (птица *леши*), *он добро йлива* ’добро се сналази у животу’ (риба *йлива*), *шрава дише* (човек *дише*), *само грми на мене* (гром *грми*), и сл., — посредни је, дакле, аналогија.

4.0. Сваком ко реши да анализира овремене својство које је истим глаголом приписано различитим предметима (несродним и сродним, па чак и предметима исте врсте) постаће јасно да иста реч у скоро свакој новој примени има бар донекле различит смисао. За разлику од било какве надговорне (појмовне) употребе глагола, која на неки начин може бити и формално обележена (нпр. глаголска именица у српском језику), а која, како би казао Аристотел, „своме значењу додаје и з в е с н о спајање“¹⁶ (Л. Витгенштајн је то називао „нормални

¹⁵ Осврћући се управо на овај пример, И. Грицкат (1967: 224) претпоставља да је *ићи* „највероватније имало првобитно широко значење самоиницијативног или самониклог кретања“.

¹⁶ Према Аристотеловој категоризацији појмова, опојмљени глаголи (глаголске именице у српском језику) већином припадају категорији релатива. Кад се каже

случај“, 1969: т. 141) — глагол у личном облику је увек само „знак онога што се каже о другој ствари, управо онога што припада једном субјекту или се налази у њему“ (Аристотел 1970: *О шумачењу*, 54), и он, дакле, сам по себи, и сам за себе, није ништа друго до знак.

4.1. Илустрације ради, у РМС је за глагол *стајајати* нумерички издвојено 17 значења, и то без јасних критерија за њихово издвајање. У суштини, издваја се онолико смислова колико се потврда наводи: 1. *људи стоје* [на ногама], *људи стоје* [наглавачке, на руци или глави]; 2. *ствари* (*гусле, оружје, кошаре*) стоје; *место* (*село Брдовец*) стоји, *врба стоји*; *вино стоји* [у крчагу]; *прашина* [се диже и] стоји; *слика стоји* [у мислима], *нешто стоји* [у памети]; 3. *ти стојиш* [у строју], *други стоје* [пред олтаром], *одбрамбени играчи стоје*; 4. *чеше* стоје чврсто, *момчад стоји* [у пашиној служби], [како] *ти стојиш* [са начелником], [Андрија ... је прегледавао како] *лоза стоји*, *либералне идеје стоје* [да не може бити горе]; *ојци стоје* [нешто боље јер увозе уље]; *свешти* [који] добро стоји [пева о сиромаштву]; *ми не стојимо рђаво*; итд. Међу наведеним примерима могао се сасвим регуларно наћи и пример *А галија ми ево с њи о ји*. Јасно је, дакле, да се глаголом *стајајати* сваки пут указује на битно друкчија ситуациона стања субјеката којима се приписује, а при том је тај глагол најчешће и једини могући (неопажен) израз датих стања. Трагање за „есенцијалним“ значењем (или за „изворним појмовним доменом“) било би излишно код већине сличних речи које немају аутономно значење.

4.2. Међу наведеним потврдама, које већином изражавају стање које се чулима може опазити као положај неког физичког предмета, налазе се и потврде које изражавају својства нематеријалних (апстрактних) предмета (*слика стоји* [у мислима], *нешто стоји* [у памети], *либералне идеје стоје* [да не може бити горе], потом и *време стоји*, *стоји звук*, итд.; Исто), које су, такође, једини могући (неопажени) изрази онога што се о датим апстрактним ентитетима немеравало рећи. Одакле су ти изрази пренесени? Дијалекатске варијације у примени глагола мировања у српском језику (*стајајати*, *седећи* и *ћушајати*)

да они тада „своме значењу додају и звесно спајање“, мисли се на чињеницу да дати израз својства у тренутку довођења до свести бива повезан — „спојен“ само са предметима одређене врсте. Примера ради, именице *цвркућ* / *цвркућање* или *лећење* у нашој су свести „спојене“ са ’птица’, *раћање*, *мишљење* или *идење*, са ’човек’ и сл. (Претрага софтвером показује да је именица *идење* у РМС потврђена само двапут, оба пута у лексикографском делу текста везано за човека: „идење ван“, „идење натраг“; РМС: *излаз, њовраћак*). Изгледа да је наша свест склона да превиди да се пароними појма *идење* везују за све што се креће, или да се *раћање* везује и за животињу (*родило се здраво теле*), воћку (*родила јабука*), мисао (*родила се мисао*), и сл.

као израза неког ситуационог својства неживог предмета, нпр. *веш* (неопран или неопеглан, на одређено место неспакован) *сџоји* (горње Подриње) / *седи* (јужна Србија) / *ћуџи* (Поморавље, Копаоник); *куће сџоје* (горње Подриње) / *куће ћуџе* (Копаоник); *канџар* (окачен нпр. о дрво) *седи* (Копаоник) / *канџар* (окачен о дрво) *сџоји* (горње Подриње); *џо* (одевни предмет, фризура и сл.) *џи добро сџоји* / *џо џи добро ћуџи* / *џо џи добро лежи* и сл., — говоре да би, логички посматрано, глаголи *седи* и *ћуџи* могли бити сасвим одговарајућа замена за многе контексте у којима је у стандарду уобичајен глагол *сџајаџи* (в. фус. 14). Међутим, уобичајена примена је учинила да би већина нас спојеве типа *време ћуџи* или *време седи* доживела или као грешке, или као намерно преношење израза.

5.0. Мисао о предмету (препознавање појмовног домена), односно знање „места“ (контекста) са кога је реч пренесена, изостаје и у употреби именица које значе материјалне „предмете“ који реално постоје као *део* нечега, који, дакле, немају своју издвојену и независну егзистенцију. Због тога се у дечијем дефинисању именица¹⁷ које означавају делове тела (било ког „тела“) указују различите релације, односно различити комплекси (сложене представе) у које се уклапа дати релатив: *глава — човек* („глава од човека је једна округлина“, „глава иде са ногама, а једе са рукама“), *глава — сџока* („глава од стоке је једна издужина на животињу“), *глава — лав* („има глава од лава, она је много опасна“), *око — глава — човек* („човек има главу да не буде слеп“, „глава има очи, очи пазе да не паднеш на главу“), *уво — глава* („у глави има рупе за увета на странама“), *бркови — глава — мушкарцац* („глава има бркове за мушкарца да се жени“), *рогови — глава* („глава има и рогове ако је стока“); *срце — сџомак — човек* („срце је организам од човека што има човек у стомаку“), *срце — оловка* („пенкало пише мастилом, а оловка срцем“, „срце је много ломљива ствар па мораш поново да оштриш оловку“), и сл. (Оловка пише срцем: *глава, оловка, срце*). Ови примери показују да се именица *глава* (и *срце*) врло лако уклапа у различите комплексе, при чему, изгледа, ни овде не постоји разлика између „примарне“ и секундарне примене (исп. Драгићевић 2007: 133; о раширености примене оваквих лексема у српском језику и о механизмима њиховог ширења в. Гортан-Премк

¹⁷ Примери који следе (одговори на питања *Шџа је џо глава? Шџа је срце?*) преузети су из књиге *Оловка џише срцем* (в. Цитирана литература). Испитивање у оквиру кога су прикупљани дечији одговори обављено је 60-их година прошлог века у Институту за психологију, а њиме је било „обухваћено око 2000 девојчица и дечака из Србије, узраста 4 до 14 година“ (Исто: 5).

2002). Чини се да је свака примена ових речи истог ранга, да је подједнако регуларна. Виготски (1996: 127) запажа да се овакве речи (*нога, рука, грло*) „преносе асоцијативно“, и да „реч ту није знак неког смисла с којим ју је повезало мишљење, него знак чулно датог предмета, асоцијативно повезаног са другим чулно опажљивим предметом“ (Исто: 128). Ако знамо да овакви појмови припадају категорији релатива (Аристотел 1954: 27–33; Радић 2007: 727), никаква нам „реконструкција“ неће помоћи да спознамо историјске „околности у којима се одиграо чин преношења назива“ (Виготски 1996: 128), јер „релативи су оно чије је биће идентично са неким одређеним односом према нечем другом“ (Аристотел 1954: 32). То говори да задобијање (и утврђивање) смисла релатива типа *глава* увек подразумева контекст (*глава* човека, ~ птице, ~ лава, ~ ексера, ~ шећера, ~ породице, и сл.),¹⁸ као што се у контексту утврђује (увек изнова осмишљава) смисао већине глагола или придева (*иде* човек, ~ паун, ~ лав, ~ ексер, ~ вода; *мека* маца, ~ играчка, ~ бунда, *меке* папуче, *меко* крзно, ~ ћебе, *мека* крушка, ~ вода, или сл.).

*

6. Можемо закључити да је случајеве неопажене употребе исте зависне речи уз појмове сродних или несродних предмета прихватљиво звати преносом (метафором) само у оном смислу у коме се, на пример, *ширење* неког мириса, или, пре, неке болести, назива преношењем. Као што се никада поуздано не може знати где је „изворни домен“ грипа (која је особа била његов примарни ималац) и докле ће се простирати његово ширење, тако се не може знати ни шта је изворни домен и колики је потенцијални опсег, тј. ширина примене бројних семантички зависних речи. Одавно је упозорено да се за случајеве „статичне полисемије“ речи типа *велики* или *ићи* „ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају било у ком правцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање“ (Грицкат 1967: 224). За овакве је појаве И. Грицкат предложила термин „*платисемија* (широкозначност, а не многозначност)“. Управо по овом принципу, видели

¹⁸ Вероватно је да ће тек антропоцентрична свест, са којом се не рађамо већ је стичемо, допринети да одрасле особе овакве називе примарно вежу за делове људског тела. Наведени дечији примери показују да нам је таква врста центризма страна у раном детињству, док нашим разумевањем света управља „очигледно-акциони“ карактер наше свести (в. Лурија 2000: 70–71), што је период (2 – 7/8 год.) када се уобичава и наш говор.

смо, делује и *хиперекстензија*, која се везује за функционално-семантичка својства првих детињих речи. Познавање осећаја који имамо при додиру разнородних предмета које окупљају прве дечије речи (нпр. *ма* / *маца*, в. 1.0, или *йец* / *жизж*), јасно казује да дете тим речима не именује предмете, већ изражава запамћени пријатан осећај *йло-йлог* и *меког* (исп. *маца* 'зрело семе маслачка или тополе'), односно непријатан осећај *врућег* или *врелог* (*ојдећи се*). То говори да *йлайисемија* и *хиперекстензија* почивају на истим механизмима функционисања речи. Ако пак прихватимо да зависне лексичке речи немају утврђена општа значења (в. Белићев став у 2.2.5), те да се може говорити само о њиховом смислу, онда се као основни термин у овом домену намеће управо *екстензија*.

Отуда би ваљало, дакле, говорити о *интензивној метафори*, која почива на аналошком повезивању два предмета или појма — сингуларна је, опажа се и иде у дубину („метафора на основу аналогije“, тј. поетска метафора), и о *екстензивној метафори*, која се увек тиче само једног предмета, или појма — шири се, не опажа се и остаје на површини (неаналогска, тј. језичка и(ли) појмовна метафора). Дефиниција метафоре и контекст у којем је она обрађена у Аристотеловој *Поетици* недвосмислено показују да је у неаналогском преношењу израза аутор препознавао темељни језички механизам, — метафоре као „властите и обичне“ речи којима се у разговору сви служимо, „без примећивања (реторичке) вештине“.

Литература

- Аристотел 1954: Aristotel, *Kategorije*, Kultura, Beograd (предговор и превод Мирослав Марковић).
- Аристотел 1970: Aristotel, *Organon*, Kultura, Beograd (предговор Богдан Шеших, превод Ксенија Атанасијевић).
- Аристотел 2000: Aristotel, *Retorika*, Plato, Beograd (превод и коментари Марко Вишић).
- Аристотел 2002: Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Dereta, Beograd (превод и коментари Милош Н. Ђуровић).
- Белић 1958: Александар Белић, *O језичкој природи и језичком развоју*, I књига, Нолит, Београд.
- Велек/Ворен 2004: Rene Velek, Ostin Voren, *Teorija književnosti*, Utopija, Beograd.
- Виготски 1996: L. S. Vigotski, *Mišljenje i govor*, Problemi opšte psihologije (tom drugi), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Витгенштајн 1969: Ludvig Vitgenštajn, *Filosofska istraživanja*, Nolit, Beograd.
- Ворф 1979: Bendžamin Li Vorf, *Jezik, misao i stvarnost*, Biblioteka XX vek, BIGZ, Beograd.

- Вујаклија 2002: Милан Вујаклија, *Лексикон сџраних речи и израза*, Просвета, Београд.
- Гортан-Премк 2002: Даринка Гортан-Премк, *Семантичко-деривациони речник српског језика*, САНУ — Матица српска — Институт за српски језик, Нови Сад — Београд.
- Грицкат 1967: Ирена Грицкат, *Сџилске фигуре у светлу језичких анализа*, Наш језик XVI/4, Београд, 218–235.
- Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Завод за уџбенике, Београд.
- Елезовић: Гл. Елезовић, *Речник косовско-меџохиског дијалекта*, Српска краљевска академија, Београд, 1932, 1935.
- Ивић 1986: Milka Ivić, *Jedan prilog problematici metafore* (у Ивић 1995: 305–313).
- Ивић 1995: Milka Ivić, *O nazivima boja*, O zelenom konju: novi ogleđi, Biblioteka XX vek, Beograd, 9–101.
- Ивић 2000: Milka Ivić, *Boje u jeziku*, Lingvistički ogleđi, tri, Biblioteka XX vek, Beograd, 7–52.
- Ивић 2002: Milka Ivić, *O metaforičnim ekstenzijama naziva boja*, Red reči, Biblioteka XX vek, Beograd, 34–44.
- Клајн/Шипка 2008: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник сџраних речи и израза*, Прометеј, Београд.
- Кликовац 2004: Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Сџилисџика и грамаџика сџилских фигура*, Кантакузин, Крагујевац.
- Конески 1966: Блаже Конески, *Исџорија македонског језика*, Београд.
- Кристал 1988: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.
- Лурија 2000: Aleksandar R. Lurija, *Jezik i svest*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Оловка пише срцем: Vanja Rupnik, Budimir Nešić, *Olovka piše srcem*, Delta Press, Beograd, 1980.
- Перс 1993: Čarls Sanders Pers, *Izabrani spisi. O pragmatizmu i pragmaticizmu*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Радић 2007: Јованка Радић, *Арисџоџелово учење о њојму, речи и категоријама*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L, Нови Сад, 715–731.
- Радић 2008: Јованка Радић, *Деџе и меџафора*, Књижевност за децу у науци и настави, Научни скупови 3, Педагошки факултет у Јагодини, Јагодина, 171–182.
- Рикер 1981: Paul Ricoeur, *Živa metafora*, Biblioteka Teka, GZH, Zagreb.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Скљаревска 2004: Г. Н. Скљаревская, *Метафора в системе языка*, 2-ое издание, Филологический факультет СПбГУ, Санкт-Петербург.

Резюме

Йованка Радич

МЕТАФОРА И (ГИПЕР)ЭКСТЕНСИЈА

Термин «экстензија» имеет гораздо более определенное значение по сравнению с термином *метафора*: экстензија подразумевает способность выражения (обычно лексически зависимого слова) к *расширению* и выражению свойств предметов, которые настолько различны по своей природе, что исключена всякая возможность подобия любого из их свойств (*иде* человек, ~ паун, ~ лав, ~ ексер, ~ вода; *мека* маца, ~ играчка, ~ бунда, *меке* папуче, *меко* крзно, *мека* крушка, ~ вода, и т. п.). Экстензија, в указанном значении, связана с *гиперэкстензией*, а также с метафорой не по аналогии, т. е. с первыми тремя «видами» метафоры, выделенными в «Поэтике» Аристотеля («перенесение наименования с одного предмета на другой, причем или с рода на вид, или с вида на род, или с вида на вид»). Различие между (1) поэтической метафорой («украшение», «стилистическая фигура»), замечаемой потому, что она основывается на сближении двух понятий по аналогии и тем самым «сообщает новое знание» или «живо представляет вещь», и (2) метафорой не по аналогии, т. е. переносом наименования, который неограниченно и незаметно расширяется, т. к. он не основан на установлении связей по аналогии между предметами (*понятийная метафора* — аспект, который до недавнего времени включался в термин *полисемия*), — можно достаточно точно обозначить при помощи терминов *интенсивная* и *экстенсивная метафора*, составляющих оппозицию. Таким образом, можно говорить об *экстенсивной метафоре*, которая развивается в ширину и незаметна, и об *интенсивной метафоре*, которая замечается, т. к. развивается не в ширину, а в глубину.